

פרנקיזם כערב-רב

על הספר: *The Mixed Multitude: Jakob Frank and the Frankist Movement, 1755-1810* מאת Pawel Maciejko (University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2011)*

הרצאה שנישאה בערב לכבוד ספר זה, במכון ון-ליר בירושלים, אור לכ"ט
אדר תשע"ב (22.3.2012)

מאת יהודה ליבס

מעניין מאוד סיפורה של התנועה הפרנקיסטית, הגלגול הקיצוני של השבתאות שזעזע את תולדות ישראל. מחקרים רבים הוקדשו אומנם לתנועה זו, מצדדים שונים, אך בספר שלפנינו פאוול מצ'ייקו מספר לראשונה סיפור זה בצורה שלמה ככל האפשר, כשהוא מסתמך על כל המקורות המצויים, כולל אלה שבשפה הפולנית, שפת אמו, ושוזר אותם בכישרון וחכמה. התוצאה אכן היא ספר מרתק, שבקריאה בו לומדים אנו פרקים חשובים שקודם לכן ידענו עליהם הרבה פחות.

הספר כתוב בנימה אובייקטיבית ועניינית, ולא שיפוטית. הוא אפילו נמנע מלקבוע לאיזה דת יש לשייך את התנועה המשיחית הפרנקיסטית, שבעצם הופעתה הוא מוצא חשיבות ותועלת בכך שהביאה לבדיקה מחודשת של היהדות והנצרות, ולראייתן באופן נכון יותר, לא כשתי חברות נבדלות, אלא כשני מצבורים של קבוצות הטרוגניות, ואף עיצבה מחדש את הגישות והתפיסות ההדדיות של היהדות והנצרות (זה תרגום ותמצות של ניסוח הדברים בסיכום הספר, עמ' 264).

אמת, גם חוסר שיפוטיות כלפי תופעה כדוגמת הפרנקיזם היא סוג של שיפוט, אך לפני שנשפוט אנו את הספר על כך, נשים לב שהוא מכנה את הפרנקיסטים בכינוי 'ערב-רב', כינוי המשמש גם כשמו של הספר. זה כינוי גנאי שבו נהגו אויבי השבתאות לכנות את השבתאים, ובאימוצו בידי פאוול נוקט הוא לכאורה עמדה שלילית כלפי מושא המחקר. אבל בעיון נוסף משתנה התמונה: שימוש של המחבר בכינוי זה דומה שהוא אירוני במקצת, ופאוול משתמש בו

בעיקר כדי לאפיין באמצעותו את דעתו הנזכרת על הפרנקיסטים כמי שהביאו לשידוד מערכות בנוגע ליחס המסורתי בין שתי הדתות.

הנימה השלילית שבכינוי 'ערב-רב' אף מיטשטשת בתרגום האנגלי Mixed Multitude. זה אומנם התרגום הנכון ביותר האפשרי לצירוף המקראי היחידאי 'ערב רב', שכן כך הוא בתרגום התנ"ך לאנגלית בנוסח המקובל ביותר, King James Version. אך כמובן כל תרגום אינו יכול לשאת את כל הקונוטציות של לשון המקור. בתרגום זה, כמו במקור המקראי שלפיו בזמן יציאת מצרים 'גַם עֶרֶב רֶב עָלָה אִתָּם וַיֵּצֵאוּ וַיִּבְקֶר מִקְנֵה כְּבֹד מֵאֲדָם' (שמות יב 38), אין צורך לראות בצירוף זה עניין שלילי מובהק. משמעותו במקור העברי אינה מעל כל ספק, ואפילו אין הסכמה בשאלה אם 'ערב רב' הוא מלה אחת או שתיים.¹ מכל מקום עליית ערב רב עם יוצאי מצרים נזכרת בפסוק בעיקר כדי להדגיש את כוחם הרב של היוצאים ומעמדם הגבוה בעיני המצרים. אך ביהדות, מאז המדרש וביתר שאת בעקבות ספרות תיקוני הזוהר, נתוספו לכינוי זה קונוטציות שליליות מובהקות, ואלה אינן באות לידי ביטוי בתרגום האנגלי.

אך אפילו אם ננקוט כלפי הפרנקיסטים את הכינוי 'ערב-רב' על כל המשמעויות השליליות שנוספו לו במשך הדורות, אין די בכך. לדעתי אף כינוי גנאי זה שבח מוגזם הוא כלפי הפרנקיסטים, ואינו הולם את מעמדם. כדי להסביר עמדה זו אני מבקש לעמוד בקצרה על תולדות הכינוי 'ערב-רב' בדת ישראל.

כבר ספרות המדרש וגוף הזוהר רומזים לכך שערב-רב הם המקור האמיתי לחטאי ישראל, ושצירופם לישראל לא היה על דעת הקב"ה אלא משה גיירם על דעת עצמו. ולכן בעיני האל עושי העגל, שנוצר לפי המדרש בידי ערב-רב, אינם עמו שלו אלא של משה, כפי שמדקדק המדרש מלשון הפסוק שבו מודיע האל למשה על החטא: 'וַיִּדְבֹר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵּךְ רֵד כִּי שָׁחַת עַמְּךָ אֲשֶׁר הִעֲלִיתָ מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם'.²

עניין זה קיבל נפח רב והפך להיות עיקר בספרות תיקוני זוהר ורעיא מהימנא, השכבה המאוחרת של הספרות הזוהרית. כאן ערב-רב אינם רק אחראים לגדול חטאי העבר, חטא העגל, אלא הופכים גם לאויביו המחבר בזמנו. בתיקוני זוהר ערב-רב הם מקור כל רע בישראל בכל דור ודור. הם העשירים, בעלי הפשט ואנשי ההלכה, המדכאים את המקובלים העניים, נושאי

• לאחר שנכתבה הרצאה זו, יצא הספר לאור גם בתרגום עברי: פאבל מצ'ייקו, ערב רב: פנים וחוץ בוויכוח הפראנקיסטי, תרגמה מאנגלית ברוריה בן ברוך, הוצאת מרכז זלמן שז"ר, ירושלים 2016.

¹ ראה אנציקלופדיה מקראית, ערך 'ערב'.

² שמות לב 7, וכיו"ב דב' ט 12. ראה בספרי 'פולחן השחר: יחס הזוהר לעבודה זרה', הוצאת כרמל, ירושלים תשע"א, פרק יט, עמ' 210-217.

האידיאל הדתי של ספרות זו, ובעיקר את המחבר עצמו, רעיא מהימנא, הרועה הנאמן, גלגולו של משה רבנו, שחטא קירוב ערב-רב וגיוורם הופך כאן לחטא העיקרי.³

דוגמה טובה למעמד זה של ערב-רב תימצא בקטע שמביא פאוול, בתרגום אנגלי, כמוטו לספר שלפנינו. פאוול מציין כראוי שהקטע נלקח מספר הזוהר ח"א דף כה, אך מן הראוי להוסיף לכך, שדף זה, כמו הדפים הסמוכים לו, אף שנדפס בתוך כרכי הזוהר גופו, נשתרבב כאן בעצם מחיבור השייך לספרות תיקוני זוהר, שרק בה מיוחס לערב רב מעמד שכזה.

ספרות תיקוני זוהר היא המקור לשימוש הנרחב בכינוי 'ערב-רב' בשבתאות. הראשונים שעשו בו שימוש היו דווקא השבתאים עצמם, שכינו כך את יריביהם שאינם מאמינים במשיחיותו של שבתי צבי, וכינוי זה נותר לנגח בו את המתנגדים גם בדורות המאוחרים של קיומה הסודי של התנועה,⁴ אך גם יריביהם גמלו להם באותו מטבע, ובפיהם הפכו השבתאים להיות 'ערב-רב'. כינוי זה לא גווע גם בגווע התנועה, וכך נמצא למשל את ר' אשר זעליג מרגליות, אידיאולוג קבלי של העדה החרדית, שמכנה בקביעות את החילונים והציוניים בכינוי 'ערב-רב'.⁵

'ערב-רב' הוא כינוי גנאי קשה, שכולל בחובו את ההנחה שפגם יריביך טבוע כבר במוצאם, כפרדסטינציה, ואינו ניתן לשינוי. אבל למעשה אין זו כל האמת. גם בעל תיקוני זוהר מכיר בכך שאותם עשירים, הנקראים 'ערב-רב', באים על תיקונם אם וכאשר יודעים הם את מקומם ותפקידם, כאשר עובדים הם כהלכה ומשרתים את התלמיד חכם, המקובל העני, כמו ימות החול המשמשים את השבת. וכן בעלי ההלכה והפשט חדלים מלהיות ערב-רב ומוצאים את מקומם בעולם הגאולה, כאשר מכירים הם בסמכותו העליונה של רעיא מהימנא, שכל חכמתם נאצלת ממנו, כמו הכוכבים המקבילים אורם מן השמש.⁶ ומכל מקום ערב-רב תמיד מעורב הוא וחלק מן העם, גם אם הוא החלק הרע שבו.

לפי זה, וכמו ששטחתי במאמרי 'השבתאות וגבולות הדת',⁷ השבתאות הקלאסית מתאימה לכינוי 'ערב-רב'. השבתאות מייצגת אומנם שבר ביהדות,

³ ראה על כך במאמרי 'הזוהר והתיקונים – מרנסנס למהפכה', רונית מרוז (עורכת), חידושי זוהר: מחקרים חדשים בספרות הזוהר, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ז (= תעודה כא-כב), עמ' 251-301.
<http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/mahpekha.doc>

⁴ ראה בספרי סוד האמונה השבתאית, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ה, עמ' 78, 339 הערה 10.
⁵ ראה במאמרי 'העדה החרדית בירושלים וכת מדבר יהודה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כרך א חוברת ג (תשמ"ב), עמ' 137-152. <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/mrgl.doc>

⁶ ראה על כך במאמרי הנזכר על הזוהר והתיקונים.
⁷ 'השבתאות וגבולות הדת', בתוך: ר. אליאור (עורכת), החלום ושברו: התנועה השבתאית ושלוחותיה: משיחיות, שבתאות ופראנקיזם, כרך א, תשס"א (= מחקרי ירושלים במחשבת ישראל טז, עמ' 1-21).
<http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/gevulot.doc>

אבל אינה יכולה לוותר על אחיזתה ויניקתה מן הטקסטים הקדומים, שהיא מפרשת באופן דיאלקטי, ורואה עצמה כמגשימה של כוונתם האמתית. גם בסטייתו אין היא מנותקת משורשי היהדות, ובמקרים שבהם ממליצה היא על התרסה או עברה, לעברה נשאר לפחות טעם של עברה, ויש צורך להצדיקה.

יתר על כן, עברות והתרסות כנגד ההלכה והמסורת, ככל שהן מרכזיות במחשבה השבתאית, הן גם היוצא מן הכלל. ברוב המקרים למעשה דבקה גם השבתאות בהלכה, ואף בקפדנות יתרה, כפי שאפשר ללמוד למשל מתיקוני התשובה האסקטיים של נתן העזתי, או מספר חמדת ימים, שאין כמותו שומר על כל רגע בחיי היהודי, שיהיה לפי הריטואל ההלכתי, המתחזק לפי משמעותו הקבלית. כך אפשר ללמוד גם מהווייתם של אישי הלכה מובהקים ביותר שהיו גם שבתאים, ובראשם ר' יהונתן אייבשיץ.

מעלה אחרת המיוחדת לשבתאים היא פלך השתיקה. השבתאים אף חיטבו ומצאו שהשם 'שבתי צבי' עולה בגימטריה כמניין 'שתיקה'.⁸ הרוצה להאמין במשיח שהמיר דתו ולהישאר במחנה ישראל מוטלת עליו חובת הסודיות. כך ציווה אף שבתי צבי עצמו, באיגרתו האחרונה, 'קברו אמונתי בלבכם'.⁹ וכך אכן נהגו: ספר חמדת ימים אינו מכריז על עצמו כשבתאי, וכן גם לא ר' יעקב קאפיל בעל ספר שערי גן העדן, או בעל ספר אור-ישראל, ובוודאי לא ר' יהונתן אייבשיץ שהשתתף, כמוהו כשבתאים אחרים, גם בחרמות כנגד השבתאות (כפי שנראה בהמשך).

שתיקה זו ננקטת לא רק מטעמי הגנה, כדי שלא יוכרו השבתאים בציבור, אלא אימננטית היא לעצם האמונה השבתאית הפרדוקסאלית. לא בכל מקרה דווקא אמירת אמת היא מעלה דתית. כלב בן יפונה, לפי הכתוב, נבדל לטובה מן המרגלים ונחל את הארץ מפני שהיתה אצלו 'רוח אחרת' (במדבר יד 24), ומפרש רש"י 'שתי רוחות אחת בפה ואחת בלב'.

דרך זו גרמה לשבתאים להיות נסבלים על ידי רוב חכמי ישראל, ולא דווקא מפני שחכמים אלה באמת לא ידעו על שבתאותם. חכמי הדור הבינו ללב חבריהם לפחות כמונו החוקרים, המסתמכים על מקורות מצומצמים בני מאות שנים. אלא שהם נהגו במדיניות של don't ask don't tell, כפי שפאוול מגדיר זאת נכונה (עמ' 38). מלחמות וחרמות נוהלו רק כנגד השבתאים שהפגינו את אמונתם בגלוי ובפולמוס, כגון ר' נחמיה חיון. שהיה אגב לא מן הקיצונים ואפילו איני בטוח שהאמין במשיחיותו של שבתי צבי. הסיבה האמתית לחרם נגדו

⁸ גרשם שלום, שבתי צבי, עמ' 738.

⁹ אברהם אלקיים, "קברו אמונתי" איגרת מאת שבתי צבי ממקום גלותו, פעמים 55 (תשנ"ג), עמ' 4-37.

היתה הגילוי והדיבור שנקט, לפי האידיאולוגיה של אקזוטריות קבלית, כפי שהראיתי במאמרי 'היסוד האידיאולוגי בפולמוס חיון'.¹⁰

מציע אני להצטרף לנוסחה שהציע גרשם שלום, בספרו המונומנטלי 'שבתי צבי' (עמ' 230):

מה היתה "יהדות" בדור מסוים, לא נקבע על-פי הגדרה דוגמטית, שאין לה כל יחס למציאות ההיסטורית, אלא על-ידי מה ששלומי-אמוני-ישראל הסכימו עליו או חשבוהו כאפשרי בזמנם.

אך שאלה היא, האם שלומי אמוני ישראל במאה השמונה עשרה והתשע עשרה יכלו להכיל כאפשרות לגיטימית גם אמונה במשיח מומר? התשובה היא: כן, אך כמו שאומרים, 'לא מן המקפצה'. היו אומנם כידוע גם רודפים קנאים, שחיפשו בנרות כל בדל שבתאות, כמו ר' יעקב ששפורטש, ר' משה חג'יז, החכם צבי ור' יעקב עמדין, אך אלה לא עלה בידם לשכנע את רוב חכמי ישראל, שהמשיכו לנקוט כלפי שבתי צבי את דברי בלק, שצוטטו לעתים בהקשר זה 'גם קב לא תִקְבְּנוּ גַם בְּרַךְ לֹא תִבְרַכְנוּ' (במדבר כג 25).

דוגמה מרשימה לעניין זה, מעבר לכול מה שהוכר קודם במחקר, עלה בידי לשטוח בשנים האחרונות בסדרה של מאמרים, העוסקים בגאון מווילנא, שר ההלכה של התקופה החדשה, ובתלמידיו, שאף הם יחסם לשבתי צבי אינו לגמרי חד משמעי, כפי שעד עתה הניחו כמובן מאיליו. מצאתי למשל שכתביו של תלמידו המובהק, ר' מנחם מנדל משקלוב, רצופים מובאות מוסוות מן הספרות השבתאית עם רמיזות לשבתי צבי, ולנביא השבתאי איש וילנא ר' העשיל צורף.¹¹ אומנם שבתי צבי מתואר שם כמשיח שקר שנכשל במשימתו, אבל גם כך יש לו מעמד הכרחי בתהליך הגאולה. ר' מנחם מנדל ממשיכו לאדם שהרים כד חרס, ובא אחר אחריו ומצא שם מרגלית. הראשון אומנם 'העלה חרס בידו', אך אילולי הרים הוא את החרס, לא היה השני, הוא המשיח האמתי, מוצא את המרגלית.¹²

אך כל זה אינו שייך לפרנקיזם. תנועתו של פרנק היתה אומנם ענף של השבתאות, והשבתאים 'הקלאסיים', דוגמת בית אייבשיץ, קיימו מגעים עמה, אך הפרנקיסטים סיגלו לעצמם כלפי היהדות יחס שונה באופן מהותי מיחסם של השבתאים. אצל הפרנקיסטים אין מעצורים, לא מתח ולא דיאלקטיקה. יעקב

¹⁰ בספרי סוד האמונה השבתאית, פרק 4.

¹¹ 'נבואתו של השבתאי ר' העשיל צורף מווילנא בכתבי ר' מנחם מנדל משקלוב תלמיד הגאון מווילנא ומייסד היישוב האשכנזי בירושלים', קבלה 17 (תשס"ח), עמ' 107-168.

<http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/heshil.doc>

¹² 'תלמידי הגר"א, השבתאות והנקודה היהודית', דעת 50-52 (תשס"ג), עמ' 262, ליד הערה 59.

<http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/gaon.doc>

פרנק וחבורתו יצאו בהתרסה בלי כל סייג, ובמרד גלוי שכלל גם אורגיות פומביות. בהלכה בעטו הם בשאט נפש ובמוצהר, שהרי הכינוי שבחרו לעצמם הוא מתנגדי התלמוד (קונטרא-תלמודיסטן). יתר על כן. לא בהלכה לבד מרדו הפרנקיסטים אלא גם בכל השתייכות לעם היהודי, ואף הגיעו לכלל שיתוף פעולה עם הכמרים האנטישמיים בעלילת הדם. וסופם שיצאו מדת ישראל והמירו לקתוליות.

גם בנצרותם לא היו הפרנקיסטים ערב-רב, גם לא בקרב הפולנים. גרשם שלום טען שבדורות הראשונים להתנצרות שמרו הפרנקיסטים המומרים על זהותם,¹³ אך עתה מספרו של פאוול, עולה תמונה שונה, ולפיה כבר בדור השני התבוללו הפרנקיסטים והפכו פולנים לכל דבר, עזבו את שפת היידיש ודיברו פולנית, ולא ידעו עברית וארמית, שפת הזוהר, שעליו התייחסו אבותיהם אנשי הזוהר ('זוהריסטן'), וכמעט ושכחו לא רק את היהדות שבאו ממנה, אלא גם את היותם שבתאים ופרנקיסטים, גם אם לא זו היתה כוונתו המקורית של פרנק, שהתכוון לייסד כת עצמאית בקרב הקתולים.

בכך שונים היו הפרנקיסטים אף מהדונמה, השבתאים שהמירו דתם לאסלאם. אלה נשאר במשך דורות רבים ככת מתבדלת בקרב המוסלמים והתורכים, בעלת מנהגים משלה וספרות דתית משלה, אשר כתובה רובה בשפתם, שפת הלדינו המעורבת בעברית וארמית, ורק מיעוטה בתורכית. יתר על כן. בעצם לא רק כת אחת היתה הדונמה, אלא לפחות שלוש כתות נפרדות, המתבדלות אפילו זו מזו.¹⁴ אף עתה, קרוב למאה שנה אחרי שנפוצו כיתותיהם בעקבות חילופים האוכלוסין וגירוש המוסלמים מסלונקי, עדיין קיימת בקרבם התודעה הכיתתית, והם נבדלים מן התורכים ששונאים אותם (ומקשרים בין שנאה זו לשנאתם למדינת ישראל), ואף נשמעים מקרבים קולות המבקשים לחזור ליהדות ולעלות ארצה.

דומה שקו גבול זה והבדל תהומי זה, בין השבתאות בבחינת ערב-רב לבין הפרנקיסטים הממירים, מצא ביטוי נוקב בדברי ר' ישראל בעל שם טוב מייסד החסידות, שנשתמרו בספר שבחי הבעש"ט. בעקבות התנצרות הפרנקיסטים אמר הבעש"ט "שהשכינה מייללת ואומרת: כל זמן שהאבר מחובר יש תקוה שיהיה לו איזה רפואה, וכשחותכין האבר אין לו תקנה עולמית. כי כל אחד מישראל הוא אבר מהשכינה".¹⁵

¹³ גרשם שלום, 'התנועה השבתאית בפולין', בספרו מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ד, עמ' 138.

¹⁴ על כתות אלה ראה במאמרו של יצחק בן צבי, בהקדמת ספר שירות ותשבחות של השבתאים (בעריכת משה אטיאש גרשם שלום ויצחק בן צבי), הוצאת דברי, תל-אביב תש"ח.

¹⁵ שבחי הבעש"ט, מהדורת הורודצקי, הוצאת דברי, תל-אביב תש"ז, עמ' קח.

דברי הבעש"ט כוונו לפרנקיסטים המתנצרים, ולא לאותם שנשאר ביהדותם. היו גם כאלה, לפחות בעיר פראג, והם שמרו בסוד על אמונתם עד ש'יצאו מן הארון' בשנים האחרונות של המאה השמונה עשרה, אחרי מות פרנק. אלה שונים מאוד מחברי פרנק שעמדו להשתמד. אפשר גם שבעת ההמרה לא נמנו הם כלל על חסידי פרנק, אלא היו סתם שבתאים נסתרים, ורק אחרי מות יעקב פרנק אימצו גם אותו לפנתאון שלהם, כפי שסובר פאוול (עמ' 255-256). אך גם אם נאמר שדמותו של פרנק היתה מקובלת עליהם גם קודם, עדיין אין דינם של אלה כדין חבורת פרנק, ועליהם אפשר לומר בבטחה שהיו בבחינת אברים שעדיין מחוברים לגוף.

כך אפשר ללמוד מכתביהם, ובעיקר מן האיגרת על תולדות האמונה, מאת ליב חנוך פון הניגסברג (חתנו של יונה וועלע, הדמות המרכזית של החוג הפרנקיסטים בפראג). איגרת זו פורסמה ונחקרה בידי גרשם שלום,¹⁶ ומוסיפה להיחקר עתה בספרו של פאוול (עמ' 252). שני החוקרים מבהירים אל נכון את עמדתו המתונה יחסית של הניגסברג. הוא מעדיף את שבת צבי ('אמיר"ה') על פרנק, ורואה במעשיו הקשים של האחרון אך ניסיון כלפי המאמינים, והוא אף אינו שותף להתקפות על עצם התלמוד, אלא רק לעיוותו בידי הרבנים.

מרידתם הפומבית של חברי החוג השבתאי-פרנקיסטי בפראג אינה דומה אפוא למעשיהם של חסידי פרנק בדור הקודם, ויש להסבירה על רקע פריצת חומות הגטו בתקופת ההשכלה (גרשם שלום סבור שהשבתאים הם שסללו את דרכם של המשכילים, אך שאלת ביצה ותרנגולת זו שנויה במחלוקת בקרב ההיסטוריונים).

תולדותיהם של השבתאים-הפרנקיסטים בפראג, המוארות יפה בספרו של פאוול, יכולות לחדד את הבנתנו בשאלת ההבדל שבין שבתאות לפרנקיזם. העיר פראג היתה מרכז שבתאי חשוב בכל המאה השמונה עשרה, ולמשפחת וועלע היה תמיד חלק בפעילות שבתאית זו. אך בחלק הראשון של המאה השמונה עשרה פעילות זו נשמרה בסתר, וכאשר פרצה היא ועלתה על פני השטח בשנת תפ"ו (1726), בקרב תלמידי ר' אברהם ברודא, מיד דוכאה בחרם, שבין החותמים עליו היו גם שבתאים נסתרים, וביניהם ר' יהונתן אייבשיץ ואף אהרן בער וועלע, אבי משפחת וועלע (ראה פאוול, עמ' 249).

בדור שאחרי כן עלה על כסא הרבנות בפראג הנודע ביהודה, ר' יחזקאל לנדא. רב זה נודע ביהודה גם בהתנגדותו התקיפה לשבתאות, שבעטיה הוציא הוא ובית דינו את החרם המפורסם נגד לימוד הקבלה לפני גיל ארבעים. אבל מעניין שבפעילות האנטי שבתאית פנה דווקא מזרחה, כלפי הארצות שבהם

¹⁶ בספרו 'מחקרי שבתאות' (ההדיר יהודה ליבס), הוצאת עם עובד, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 634-651.

פעל פרנק, חבלי פודוליה ומורביה, אך שתק בנוגע לפעילות השבתאית בעירו שלו, ובפלך בוהמיה בכלל, אף על פי שאין ספק שזו לא נעלמה מעיניו, וכן נמנע מהתקפה גלויה על ר' יהונתן אייבשיץ, מי שהיה לפניו רב בפראג. כנראה סבר שבנוגע לחכמים שבתאים מעל גיל ארבעים, עדיף להכיל את הסכנה ולא לנענע את הספינה.

ספרו של פאוול מאצ'ייז'קו מספר את סיפורה של התנועה הפרנקיסטית באופן שלם הרבה יותר ממה שסופר עד כה סיפור מרתק זה. הסיפור מסופר בנימה עניינית, בלי להדריך את הקורא מה עליו לחשוב. אך בדרך זו מומרץ הקורא החושב, המתעניין בתולדות ישראל ודת ישראל, לגבש לעצמו את תובנותיו לגבי טיבם של הפרנקיזם, השבתאות, ואף היהדות וגבולותיה, גם כאשר תובנות הקורא אינן זהות למחשבות המחבר. כך בקשתי לעשות גם בהרצאה זו, בנוגע לתופעת ערב-רב שבכל דור, שכל עוד אינה חורגת מגדר ערב-רב, עם הסכנות שהיא מציבה והצורך להתמודד עמה, יש לה גם תפקיד חיובי, כשאור שבעיסה התוסס ומתסיס.